

AZERBAJCAN'IN SOVYETLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE KARABAĞ PROBLEMİ

(THE KARABAKH CONFLICT DURING THE
SOVIETIZATION PROCESS OF AZERBAIJAN)

Dr. Elçin NECİYEV
Tarihçi

Özet: *Makalede Karabağ probleminin ortaya çıkışı, Karabağ Tarihi, Çarlık Rusya ve onun Kafkasya'yı işgali irdelendiği gibi, aynı zamanda Çarlık Rusya'nın İran ve Osmanlı devletleri ile Bölge üzerinde yaptığı savaşlar ve bu savaşlar akabinde yapılan antlaşmalar geniş bir şekilde irdelenerek yazılmıştır. Buna ek olarak Karabağ Hanlığı döneminde bölgenin jeo-politik ve jeo-stratejik konumuna da değinilmiştir. Çarlık Rusya'nın sözkonusu hanlığı kendine bağlamasından Bolşevik devrimine kadarki süreçte Azeriler ile Ermeniler arasında devam eden toprak anlaşmazlığı da kronolojik olarak yazılmıştır. Bolşevik devriminden Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal tarihi olan 27 Nisan 1920'ye ve Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesine kadar olan süreç en ince ayrıntısına kadar incelenmiştir. Son olarak da Mihail Gorbaçov'un hakimiyet kurması ve onun döneminde Rusya genelinde ortaya çıkan problemler, devletin çökmeye doğru gitmesi, Glastnost ve Prestroyka'nın ilanı, Azerbaycanın Bağımsızlık kazanması ve akabinde yine Bakü ve Karabağ'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar ele alınmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Karabağ, Çarlık Rusya, Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Sovyet Azerbaycanı, Dağlık Karabağ, Bakü, Bağımsızlık*

Abstract: *In the article, as examined the emergence of the problem of Karabakh, the Karabakh History, Tsarist Russia and its invasion of the Caucasus, at the same time it has been examined in details and extensively written that the invasion of the Caucasus states as well as Tsarist Russia, Iran and the Ottoman Empire and its wars and the wars over the region and the treaties which have been made subsequently. In addition, the period of the Karabakh Khanate geo-political and geo-strategic position of the region are also mentioned. It has been investigated and written in this article in every single details of the issue of the Tsarist Russia's after its linkage of the above mentioned Khanate until Bolshevik revolution within the process of the ongoing territorial dispute between Armenians and Azeri's has been discussed in chronological order as well. Bolshevik revolution in Russia in Azerbaijan on the occupation of the Nagorno-Karabakh from April 27 until 1920 and after the granting of autonomy, it has been written all these to the finest detail by*

examining the process. Finally, M. Gorbachev and his period of presidency to come across the problems in Russia, the progress of the state to collapse, and the declaration of Perestroika and Glasnost, and subsequently Azerbaijan's gaining of independence, again the issue of the massacres held by Armenians in Baku and Karabakh is discussed.

Key Words: *Karabakh, Tsarist Russia, the Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Soviet Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Baku, Independence.*

Giriş

Azerbaycan'ın son yirmi yılda en önemli problemi Karabağ'da devam eden Ermeni İşgali meselesidir. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen sözkonusu işgal sonucu bir milyonu aşkın insan yerlerini terk etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Bu insanlar bugün ülkenin çeşitli bölgelerinde çadırlarda yaşamaktadırlar. Bu gerçeklik göz önünde tutularak bu makalemizde “Karabağ Bölgesi”nin tarihi, Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgalinin bölge üzerinde ne gibi bir etki bıraktığı, Karabağ'ın dağlık kısmı için Özerk Bölge statüsünün verilmesi sırasında gizli güçlerin nasıl bir rol oynadıkları gibi sorunlar üzerinde durulacaktır.

I. Karabağ Tarihi

Uzun süre Pers hâkimiyetinde kalan Azerbaycan VII. yüzyıldan itibaren Arap hâkimiyetine geçmiştir. Arap hâkimiyeti ile birlikte Azeriler İslam dinini de kabul etmişlerdir. XI. yüzyıldan itibaren bölgeye Oğuzlar gelmeye başlamış ve kısa zaman sonra Oğuzlar da Moğolların istilasına maruz kalmışlardır. XIII. yüzyıla gelindiği zaman ise bölgede İlhanlı devletinin kurulduğunu görmekteyiz. İlhanlıları müteakiben ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri bölgeyi kendi hâkimiyeti altına almışlardır. XV. yüzyılda ise ilk defa bölgesel bir devlet olma hüviyeti elde eden Şirvan Şahları (Azerbaycan) devleti kurulmuştur. İki yüz yılı aşkın bölgede hâkimiyetini devam ettiren Safevi devleti 1722'de ortaya çıkan iç ve dış kargaşalardan yıkılınca bölge dokuz hanlığa bölünmüştür. Konumuzun ana başlığını oluşturan “Karabağ” Hanlığı da bu hanlıklardan birini teşkil etmektedir. Fakat XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da yayılmacı politikasını uygulamaya koyması ilk önce Karabağ Hanlığının işgal edilmesine ve kendisine bağlaması ile başlayan süreçle birlikte diğer hanlıkları da himayesine alması ile son bulmuştur.¹ Karabağ Hanlığı'nı kendine bağlayan Çarlık yönetimi Karabağ Hanı İbrahim Han'a her türlü uluslararası görüşmeler yapmasını da yasaklamıştır. Karabağ'ın fiili olarak işgali Çarlığın özelde Azerbaycan'da, genelde ise Kafkasya'da siyasi ve stratejik konumunu güçlendirmiştir. Nitekim dağlık bölgeden oluşan Karabağ'dan Azerbaycan'ın batı bölgelerine kadar olan kısmı denetim altına almak için Çarlığa önemli bir fırsatı da sağlamış oluyordu.

¹ Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler, TTK Belgeler XIII/17'den ayrı basım, Ankara 1988, 383-385.

Karabağ'ın Çarlık tarafından ele geçirilmesinin stratejik konumu dolayısıyla İran'ı da tedirgin etmemesi mümkün değildi.²

Nitekim Karabağ Hanlığı'nın akabinde diğer hanlıkları da kendine bağlamak için faaliyete geçen Çarlık Rusya daha önceden hanlıkların bağlı oldukları İran'dan tehdit almaya başladı. Rusya'da Dekabristler'in isyan hareketinden de yararlanan İran, Rusya'ya savaş açtı ve Rus-İran savaşı (1826-1828) başladı. Fakat bu savaşta Rusya İran'ı yenilgiye uğrattı. Yenilgi sonucunda İran ile 1828 yılında "Türkmençay Antlaşması" (10 Şubat 1828) imzalandı.³ Antlaşmaya göre Aras Nehri sınır kabul edilmek üzere Azerbaycan Kuzey ve Güney olarak ikiye bölündü.⁴ Söz konusu antlaşma imzalandıktan hemen sonra 200 Ermeni ailesi planlı bir şekilde Azerbaycan Karabağ bölgesine göç ettirilmeye başlandı.⁵ Fakat Rusya, bölgede her ne kadar İranın etkisini zayıflatmayı başarmış olsa da bölgenin diğer bir gücü olan Osmanlı Devleti'nden çekinmekteydi. Bu süreçte Osmanlı Devleti ile de 1828-29 savaşı başladı ve bu savaşı Ruslar kazandı. Bu yenilgi üzerine Rusya ile imzalanan "Edirne Antlaşması" ile Rusya bugünkü Azerbaycan topraklarını tamamen kendi egemenliğine katmış oldu.⁶

Bu dönemde Karabağ'da çok az sayıda Ermeni nüfusu mevcut olmasına rağmen bölgeyi tamamen kendi kontrolüne almayı başaran Rusya çeşitli nedenler göstererek (aslında hiçbir neden olmaksızın) İran ve Osmanlı Devleti'nden Ermeni vatandaşlarını Karabağ bölgesine göç ettirmeye başlamış ve bununla da bölgede nüfus dengesini değiştirmiştir. Kemal Beydilli bu konuda: "Rus-Osmanlı savaşında Erzincan'a kadar Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus birlikleri sayıları 100.000'i bulan kalabalık bir Ermeni nüfusunu, İran'dan aldıkları Erivan ve Nahçıvan başta olmak üzere Kafkaslara yerleştirmişlerdir"⁷ diye yazmaktadır. Çarlık Rusya tarafından göç ettirilen Ermenilerin büyük çoğunluğu da Dağlık Karabağ bölgesinde yerleştirilmişlerdir.

II. Karabağ'da İlk Ermeni-Azeri Anlaşmazlığı

XX. yüzyıla gelindiği zaman Çarlık Rusya kendi halkının %60'a yakınının Rus olmayan milletlerden oluştuğunun farkına varmış ve bu konuda yeni bir politika geliştirmek yoluna gitmiştir. Bu politika Rus olmayan halklara karşı baskı siyasetini uygulamaktan ibaretti. Fakat şunu da ifade etmek gerekiyor ki artık bu dönemde Rus olmayan milletler arasında millî ruh kuvvetlenmeye başlamıştı. Yani bu milletler kendileri için kurtuluş yolu aramaya başlamışlardı. Kurtuluş yolu arayan sözkonusu milletler içerisinde ilk sırada henüz bölgede çok az sayıda ve

2 Fuzuli İsmayılov, "Dağlık Karabağ Probleminin Jeopolitik Kökleri", Editörler: Halil Bal- Muhammet Erat, Prof. Dr. Mehmet Saraya Armağan Türk Dünyasına Bakışlar, DA Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 371-372.

3 Beydilli, a.g.e, 385.

4 Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 20.

5 İsmayılov, a.g. mak, s. 372.

6 Beydilli, a.g.e, 385.

7 Beydilli, a.g.e, 385.

mülteci konumunda bulunan Ermeniler vardı.⁸ Bu durumu sezen Çar. II. Nikolay anti-Ermeni olan Golitzin'i Ermenilerin yaşadığı bölgeye genel vali olarak tayin etti. Golitzin göreve gelir gelmez Ermeni okullarını kapattığı gibi Kilise mallarına da el koydu. Golitzin'in bu hareketi ayaklanmalara sebep oldu. Özellikle Şuşa bölgesinde ortaya çıkan ayaklanmanın bastırılmasından sonra Ermeniler faaliyetlerini artırmaya başladılar. Sözkonusu faaliyetlerini artırmaktaki asıl maksatları Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmek ve onlardan yardım alarak kendi teşkilatlarını kurmaktı. Nitekim kısa zaman sonra aldıkları yardımlarla 1887 yılında Hınçak⁹ Örgütü'nü kurdular. Örgüt temsilcilerinin asıl işi özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda kısmi olarak da Azerbaycan'da yaşamlarını mutlu bir şekilde sürdürmekte olan Ermenilerin yaşantısıyla ilgilenerek onları örgütlendirmekten ibaretti.

Bu durumu sezen Çar. II. Nikolay anti-Ermeni olan Golitzin'i Ermenilerin yaşadığı bölgeye genel vali olarak tayin etti.

Hınçak örgütünün yanı sıra 1890 yılında Tiflis'te ikinci bir Ermeni örgütü daha kuruldu. Bu da "Ermeni İhtilâl Cemiyetleri Birliği" olarak isimlendirilen Taşnaksütyun Örgüt'üydü. Taşnaksütyun kurulur kurulmaz ondan önce kurulan Hınçak'a göre daha planlı şekilde çalışma kararı aldı. Bu örgüt de çalışmalarını Osmanlı İmparatorluğu yanı sıra aynı zamanda Kafkasya genelinde de sürdürecekti. Aslında her

iki cemiyetin kurulması incelendiği takdirde görülecektir ki, asıl amaç özellikle Müslümanlara karşı kanlı katliamlar gerçekleştirerek güçlü devletlerin desteğini almak suretiyle Büyük Ermenistan devletini kurmaktı. Nitekim 1894'de Sasun ayaklanmasıyla başlayan olaylar 1905 Rus İhtilali'nden sonra Bakü'de kendisini göstermiş ve akabinde de Karabağ'a sıçramıştır. Karabağ'ın Şuşa bölgesinde vuku bulan olaylar genellikle Tiflis'te bulunan Rus üssünden sağlanan yardımlar sonucu gerçekleştirilmiş ve çok sayıda Müslüman katledilmiştir.

Şuşa kanlı olayları henüz devam ederken çatışmalar Zengezur'a sıçramıştır. Şuşa olaylarından etkilenen halk burayı terk etmeye başladılar. Ermeniler Zengezur'a bağlı 158 köyü yağmalayarak burayı çeşitli nedenlerden dolayı terk edemeyen yaşlı insanları katlettiler.

Şuşa ve Zengezur'daki kanlı olaylar sonucu evlerini terk etmek mecburiyetinde bırakılan insanların büyük bir bölümü Bakü'ye göç etmek zorunda kaldılar. Bakü'de toplanan halk burada kendi kızgınlıklarını gizlememiş ve önlerine gelen Ermenilere saldırmaya başlamışlardır. Nitekim Bakü'de yeniden çatışmalar alevlenmiş,¹⁰ sonucunda her iki taraf altı yüze yakın kayıp vermiştir. Buraya kadar yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla denilebilir ki, Bakü ve akabinde Karabağ'a

8 Cemalettin Taşkıran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1995, s. 75-81.

9 Örgüt hem Türkiye hemde İran'da kurulan ilk sosyalist örgüttür. Kurucuları eğitim için Avrupa'ya giden yedi Rus zengin Ermeni ailenin çocuklarıdır. Daha geniş. Bilgi. Bak. Haluk Selvi, Ermeni Soykırımı Tarih Yazımı, www. Satemer .sakarya.edu.tr/pdf

10 Taşkıran, a.g.e, s. 83-85.

sıçrayan olaylar genellikle belli başlı bir plan ve projenin sonucuydu. Nitekim bu plan ve projeler de Hınçak ve Taşnaksütyun cemiyetleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Karşılarında duran Müslümanların ise henüz düzensiz bir biçimde oldukları görülmektedir. Fakat burada her ne kadar Ermeni-Müslüman çatışması veya anlaşmazlığı olarak bahsedilmiş olsa da bu olaylar bu gün olduğu gibi o dönemde de tek taraflı ve Ermeni yanlısı bir biçimde yansıtılmaktaydı. Nitekim Swiętochowski'nin de değindiği gibi: "Ermenilerin sessizce boyunlarını kasaba uzatan zararsız kuzular oldukları, gerçeklerden kaynaklanan bir görüş değildir"¹¹ fikri bunun açık kanıtıdır.

III. I. Dünya Savaşı'na Kadar Karabağ'da Genel Durum

1905 Rusya genelinde büyük bir dönüşümün yaşandığı bir yıldır. Sözkonusu bu dönüşümün Azerbaycan'a da etki etmemesi düşünülemezdi. Dönüşüm sonucu Azerbaycan'da ekonomik buhran ortaya çıktı. Bunun sonucu olarak da işsizlik arttı ve halk yönetimden hoşnut olmadığını protestolarla dile getirdi. Bunun yanı sıra 1905 yılının Şubat ayında Bakü Azeri ve Ermeniler arasındaki rekabet ve şiddet olaylarına sahne oldu. Buna sebep de bir Ermeni askeri tarafından Azeri gencinin öldürülmesiydi. Gencin öldürülmesinin ardından iki toplum arasında çatışmalar başladı. Çatışmalar sonucu Bakü'de¹² sıkıyönetim ilan edildi. Bu olaylara Rusya genelinde işçi kesiminin yönetimden memnuniyetsizliği de katılınca Çarlık Rusya yıkıldı. Çarlığın yıkılması ile Azerbaycan'da iki toplum arasında devam eden çatışmalar arttı. Nitekim bu siyasi gerilim ileride Nahçıvan(5 Mayıs1905), Yerevan (23 Mayıs 1905), Eçmiyazin (3 Haziran), Cebrail-Karyağın (13 Haziran 1905), Şuşa (16 Ağustos 1905), Gence (1 Kasım 1905) ve Tiflis'e (20 Kasım 1905) kadar yayılacaktı.¹³ Fakat 1906'da Bakü'de kanlı olayların yatışması üzerine sakin bir dönem yaşanmaya başladı. Fakat Osmanlı Devleti'ndeki hızlı bir değişimin bölgeyi de etkilememesi düşünülemezdi. Çünkü Osmanlı Devleti'nde Türkçüler olarak telakki edilen "İttihat ve Terakki Cemiyeti", hâkimiyeti kendi eline almış durumdaydı. Osmanlı'da ortaya çıkan bu durumun hiç kuşkusuz Azerbaycan'da da umut ışığını yakacağı düşünülmüyordu. Fakat bu umut fazla sürmedi. Çünkü 1911 yılında İtalya Trablus'a taarruz etmeye başladı. Aynı dönemde fikirsel açıdan da daha çok yukarıda sözkonusu edilen cemiyete yakın Müsavat Partisi (1911) kuruldu.¹⁴

Müsavat Partisi'nin kurulduğu dönemde vuku bulan Balkan Savaşları konusunda bildiriler yayınlaması, onun Ruslar tarafından mercek altına alınarak Osmanlı

11 Tadeusz Swiętochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı "905-1920, (Türkçesi, Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 70-72.

12 Mehmed Said Ordubadi "Kanlı Seneler" adlı kitabından bu konuda şunları yazmaktadır; " 6 Şubat Ermenilerin ortalığı biran önce karışması için ellerinden geleni yaptığı, Müslümanların ise olup bitenleri şaşkınlıkla izlediği bir tarihti. İki komşu halk, birbiriyle olan ilişkilerini büsbütün noktalamıştı ve herkes her an tetikte bekliyordu. Nihayet uzunca zamandan beridir her iki halkın içine yerleştirilmiş olan bomba patladı. Bu bombanın Kafkasya'nın tamamını yıktığını söylersek hata etmemiş oluruz".

13 Şule Yanar, "Azerbaycan'da Ebülfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu", Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri, Derleyen: Bekir Günay, İG Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 598.

14 Taşkıran, a.g.e, s. 87.

Devleti'ne taraf olduğunu vurgulamasına sebep oldu. M.E.Resultzade'nin sürgünden dönerek Parti'nin başına geçmesi hem siyasi hem de sosyal alanda bir çok değişikliğin oluşmasını sağladı. Bu durum 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Kafkasya genelinde de kendini hissettirdi. Fakat 1918 yılına kadar bölge fiili olarak savaşın dışında kaldı. 1917 yılında Rusya'da ortaya çıkan ihtilal Ermeniler tarafından büyük sevinçle karşılandı. Akabinde Ekim İhtilali ile Rus ordusu parçalandı ve bölgede denge problemi ortaya çıktı.

Ekim İhtilali sonucu büyük bir yara alan Kafkas halkları 11 Kasım 1917'de bir toplantı gerçekleştirerek Kafkasya'da Maver-i Kafkas Komiserliği kurulmasını kararlaştırdılar. Her ne kadar bir Komiserlik etrafında toplansalar da bir anlamda

***Ekim İhtilali sonucu
büyük bir yara alan
Kafkas halkları 11 Kasım
1917'de bir toplantı
gerçekleştirerek
Kafkasya'da Maver-i
Kafkas Komiserliği
kurulmasını
kararlaştırdılar.***

bölge bağımsızdı. Bu bağımsızlık Karabağ bölgesinde de kendini hissettirmişti. Fakat Ermeniler ile Azeriler arasında pek bir sıkıntı görülmedi. Çünkü her iki toplum da bu bağımsızlığın geçici olduğunun farkındaydı. Bundan dolayı kısa zaman sonra teşkilatlarını güçlendirmek adına çalışmaya başladılar. Fakat bütün bu çabalara rağmen 1918 yılının yazına kadar her iki halk bir arada barış içinde yaşamlarını sürdürdüler.¹⁵

1918'de Bolşevik Rusya'nın Türk Ermenistan'ı hakkında kararname kabul ederek yayınlaması barış içerisinde yaşayan her iki halkı birbirine düşürmek için yetti. Çünkü bu kararname ile bölgeden çekilmekte olan Rus askerlerinin yerini Ermeni milisleri alacaklardı. Nitekim bu işleri düzenlemek adına Stephan Şaumyan, "Kafkas Fevkalade Komiseri" tayin edildi. Şaumyan Lenin'den aldığı talimat doğrultusunda hareket edecek ve bölgede Bolşevik rejimi oluşturacaktı. Karşılığında da Doğu Anadolu'da kendi himayelerinde Ermenistan devleti oluşturulacaktı. Fakat "milletlerin kendi kaderlerini kendileri belirlemesi"(self determinasyon) doktrinini unutan Bolşevikler şimdi hem Doğu Anadolu'da hemde Kafkasya'da onların koruyuculuğuna soyunuyorlardı. Çünkü özellikle Osmanlı-Rusya sınırında bir Ermeni devletinin kurulması ordunun kendi çıkarları açısından çok önemliydi. Nitekim Şaumyan, Lenin tarafından verilen talimatı uyguladı ve kısa zaman zarfında burada çoğunluğu Ermeni vatandaşlarından ibaret bir kolorduyu kurdu ve başına da aslen Ermeni olan Nazarbekyan'ı görevlendirdi. Nitekim bu güçten çok iyi bir şekilde istifade eden Nazarbekyan, Doğu Anadolu istikametinde ilerleyerek Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'de çok ciddi biçimde zayıt verirdi. Fakat Enver Paşa'nın Vehip Paşa'ya ilerleme emrini vermesi üzerine Kazım Karabekir komutanlığındaki I. Kafkas Kolordusu harekete geçti ve kısa bir zamanda yukarıda sözkonusu bölgeler dahil Trabzon'a kadar olan topraklar kurtarıldı.¹⁶

15 Taşkıran, a.g.e, s. 87-89.

16 Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı 5, Yıl 3/2004, s. 25-51.

IV. Ermeniler Tarafından Gerçekleştirilen 31 Mart 1918 Bakü Katliamı

3 Mart 1918'de Osmanlı-Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Söz konusu antlaşma bazı Güney Kafkasya temsilcileri tarafından protesto edildi. Protesto edilmesine sebep ise antlaşma maddeleri gereğince Evliye-i Selase (Kars, Batum ve Ardahan) denilen bölgelerin Osmanlı Devleti'ne bırakılması idi. Fakat Kafkas temsilcilerinin bu düşünceleri Osmanlı askeri birlikleri tarafından pek dikkate alınmadı, aksine söz konusu bölgelere saldırılar düzenlendi. Bunun sonucunda Rus askeri birlikleri Kars, Batum ve Ardahan'ı terk etmeye başladılar. Savaşacak kadar takati kalmayan askeri birlikler de bir an önce geri dönmek için hareket ediyorlardı. Fakat askerlerin bölgeyi terk etmesinin Bolşevik Hükümeti'ni memnun ettiğini söylemek doğru olmasa gerek, çünkü Bolşeviklerin Osmanlı Devleti'ne karşı en önemli üssü olan Kafkasya sahipsiz kalacaktı. Bu da Güney Kafkasya Komiserliği'nin elini tek başına güçlendirecekti. Nitekim söz konusu cephenin boş bırakılmaması için ellerinden gelen gayret sarf edilmeye başlandı. Bu sebepten olması gerek ki terhis edilen askerlerin ilk başta Tiflis'te bırakılması düşünüldü. Fakat Güney Kafkas Komiserliği'nin buna müsaade etmeyeceğini duyurması üzerine askerler Tiflis'e hiç girmeden Karayazı Garını geçerek direkt Şemkir istikameti doğrultusunda hareket etmeye başladılar.¹⁷ Fakat Şemkir Garında onları bir sürpriz beklemekteydi. Azerbaycan Millî Birliklerine ait askerler onlardan silahlarını teslim etmelerini istediler. "Hayır" cevabı gelince iki askeri birlik arasında kısa süreli çatışma çıktı. Çatışma yatıştırıldıktan hemen sonra Şamhor Garı istikametinde harekete geçen askerler Şemkir istasyonunda olduğu gibi yine Millî Birlik askerleri tarafından karşılandı ve burada çatışmalar oldu (18 Ocak 1918). Rus askerlerinin silahlarını teslim etmemesi dolayısıyla gerçekleşen çatışmada bine yakın Millî Birlik askeri öldürüldü. Bu olay "Şamhor Katliamı" olarak da kaynaklarda geçmektedir.¹⁸ Rus askerlerinden alınan silahlar Gence Millî Konseyi'ne teslim edildi. Bu durum ve Dağıstan'da Necmettin Gotsinski başkanlığındaki birliklerin Petrovsk'tan çıkarma yaparak Bakü ile Rusya arasında kara yolu ulaşımını kesmeleri Bakü'de bulunan Bolşevikleri telaşa düşürdü. Özellikle Bolşeviklerin bu durum karşısında belli bir siyasî yol seçmeleri gerekiyordu. Nitekim Bakü'de toplanan ve silah bakımından Müslümanlara göre daha üstün durumda olan Taşnaklara destek verilmesi kendilerinin güçlenecekleri anlamına geliyordu. Taşnaklar bunu tarihî bir fırsat olarak değerlendirerek Müslümanlara saldırmaya başladılar. İki millet arasında çıkacak husumetten de her hâlükârda kârlı çıkan ise Bolşevikler oldu.¹⁹ Nitekim Bolşevik-Taşnak birlikleri kısa zaman zarfında Millî Birliklere karşı hazırlıklara başladılar. Aslında çok önceden beri belli periyot çerçevesinde Bakü ve onun yer altı ve yerüstü zenginlikleri için çabalayan sadece Rusya değildi, Bakü diğer Batılı güçlerin de ilgi odağındaydı. Bu sebepten dolayı Bolşevikler ne pahasına olursa olsun Bakü'yü ele geçirmek istemekteydiler. Taşnaklar ise sadece bu işte kullanılan taraf olacak ve onun karşılığında da kendi bağımsız devletlerini kuracaklardı.²⁰

17 Elçin Neciyev, Kafkaslarda Türk Katliamı, Emre Yayınları, İstanbul 2006, s. 65-67.

18 Neciyev, a.g.e, s. 68-70.

19 Świetochowski, a.g.e, s. 154-158.

20 ACSPİHDA, f. 277, d.2, iş. 26, s. 15.

Bakü için Bolşevikler yararına mücadele eden Şaumyan, Müslümanlara karşı saldırıya geçmek suretiyle Bolşevikler gözünde yükselmek için çalışmalarını hızlandırdı. Çünkü Müsavat Partisi gün geçtikçe halkın büyük bir ilgisini çekmişti. Halk yeniden Rusya'nın hegemonyasına girmek istememekteydi. Şaumyan'ın yukarıda bahsettiğimiz üzere beklediği fırsat, 9 Mart 1918'de General Talişinski başkanlığındaki Dikaya Divizya (Vahşi Tümen)'nin Bakü'ye yaklaşması haberi ile gerçekleşmiş oldu. Şaumyan haberi alır almaz Talişinski başta olmak üzere alayın tamamının Bakü garı yakınlarında tutuklanması emrini verdi. Aynı gün emir yerine getirildi. Fakat bu olay şehirde duyulur duyulmaz, sadece Bakü ve kazalarında değil, Azerbaycan genelinde de çok ciddi rahatsızlığa neden oldu. İtiraz eden halk Bakü Sovyet'inden hapsin sebebinin açıklanmasını ve onların serbest bırakılıp bırakılmayacağını sormaya başladılar. Bakü Sovyeti bu konuda birkaç gün sonra açıklama yaptı. Açıklamada hem Talişinski'nin hem de alay mürettebatının önceleri Çarlık ordusunda jandarma olarak görev yapmaları sebep gösterildi. Bu açıklamanın gerçekçi olmadığını düşünen halk, Bolşevik-Taşnak birliklerine karşı ayaklandı. Fakat bu ayaklanma kısa zamanda bastırıldı. Ayaklanan halktan birçoğu öldürüldü ve geriye kalanlar hapse atıldı.²¹

28 Mart 1918'de H. Z. Tağıyev'in oğlu silahına gayri ihtiyari davranması sonucu Lenkeran'da vefat etti. Tağıyev'in oğlunun cenazesi 29 Mart 1918'de "Evelina" gemisi ile Bakü'ye getirildi. Gemide ayrıca 48 asker daha mevcut idi. Cenazenin defnedilmesinden sonra sözkonusu gemi 48 mürettebatı ile beraber Lenkeran'a geri gitmek için Bakü garından ayrılmak üzereydi. Geminin gardan kısa bir mesafe uzaklaşması üzerine Bolşevik-Ermeni Müslüman Birliği'nin terk-i silah edilmesi konusunda talimat verdi. Fakat Müslüman Birlikler bu teklifi kabul etmediler. Bunun üzerine çatışmalar başladı ve Bolşevikler gemide bulunan silahlara el koydular.²² 30 Mart'ta Bakü Sovyeti İhtilal Komitesi'nin kurulduğu açıklandı. N. Nerimanov da giyaben bu komiteye dahil edildi. Komite'nin de "Evelina" gemisinin durdurulmasında etkin olduğu bir gerçektir. Burada bu çatışmanın ortaya çıkması ile ilgili birçok mülâhaza söz konusudur. Bazılarına göre sözde bu çatışmanın sebebi; Lenkeran'a geriye giden Evelina gemisine 48 askeri mürettebatın yanı sıra ilave asker ve silah-mühimmatının da yüklenmiş olması gösterilmektedir. Fakat sözkonusu olaylar iyi bir şekilde tetkik edildiğinde söylenenlerin hiçbirinin gerçeklerle alakasının olmadığı ortaya çıkacaktır. Şöyle ki, bir defa Azerbaycan Millî Askeri Birliği'nin söylendiği kadar askeri birliği bulunmadığından bunlardan bir kısmını da Lenkeran'a göndermesi düşünülemezdi. Daha önemlisi Azerbaycanlılar Çarlık Rusya döneminde askere alınmadığından dolayı silah-mühimmat konusunda Bolşevik ve Taşnak birliklerinin sahip olduğu kadar silaha sahip değillerdi. Çünkü Kafkas cephesinden geriye dönen askerler silahlarını Azerilere değil, Bakü'de meskûn Rus ve Taşnaklara teslim etmişlerdi. Bize göre bu çatışma ve terk-i silah meselesinin tek sebebi vardır: O da Bolşevik-Taşnak birliklerinin Bakü'yü Müslümanlardan temizlemek, siyasi güç olmak yolunda hızlıca ilerleyen Müsavat Partisi'ni ortadan kaldırmaktır.

21 a.g.b, s. 15-16.

22 Azerbaycan Gazetesi, "Mart Hadise-i Elimesinin Muhtasar Tarihçesi", 31 Mart 1919.

31 Mart'ta halk sokaklara döküldü ve askerlerden alınan silahların geri verilmesini talep ettiler. Aynı gün Müslüman Cemiyet-i Hayriye binasında toplananlar da silahların geri verilmesini talep ettiler. Bu toplantıya katılan Bakü eski reislerinden olan G. Ter-Mikaelyants bir konuşma yaptı. Mikaelyants konuşmasında: *"Müslümanların Bolşeviklere karşı yürüttüğü mücadelede Ermeni Milli Şurası ve Taşnakların onların yanında yer alacaklardır"* şeklinde bir açıklama yaptı. Aslında bu açıklamanın bir uydurmadan başka bir şey olmadığı kısa zaman sonra anlaşılacaktır. Çünkü bu taktiğin temeli 1917 yılına dayanıyordu. Amaç Bolşeviklerin yardımı ile müslüman halkı yok etmekten ibaretti. Aynı gün Nerimanov da Şaumyan'la silahların iade edilmesi konusunda bir görüşme gerçekleştirdi. Şaumyan silahların iade edileceği sözünü verdi. Fakat 31 Mart'ta diyalog yerini silaha bıraktı. İlk ateşin kim tarafından açıldığı belli değildi. Çatışmalar başladığı zaman sözlerinde durmayan Ermeniler hemen Bolşeviklerin tarafına geçtiler. Bolşeviklerden yana olan sadece Ermeniler değildi. Onlarla beraber Menşevikler, Es-er'ler, Hazar Askeri Donanması ve Kadetler de vardı.

31 Mart'ta Ermeni-Bolşevik koalisyonu çok geniş biçimde hazırlıklarını tamamladı ve Müslümanlara karşı saldırıya geçti.

Bolşeviklere destek olanlar arasında en karlı çıkan hiç şüphesiz Ermeniler olmuştur. Nitekim 31 Mart'ta Ermeni-Bolşevik koalisyonu çok geniş biçimde hazırlıklarını tamamladı ve Müslümanlara karşı saldırıya geçti. Mars Tiyatrosu'nun çatısında toplanan koalisyon birlikleri suçsuz sivil halkı öldürmeye başladılar. Aynı günün akşamı şehir kaynar bir kazanı anımsatıyordu. Bolşevik-Taşnak birlikleri İsmailiye binası ve çevresinde toplanan halkı öldürüyorlardı. Avakyan başkanlığındaki bir kısım askeri birlik şehir merkezine doğru ilerlemeye başladılar. Çatışmalar şiddetini artırıyordu. En yoğun çatışma özellikle Goşa Kale Kapısı ve İsmailiye Binası etrafında devam ediyordu. Hazar Askeri Donanması da Müslümanların yaşadığı mahalleleri top ateşine tutmaktaydı.²³ İsmailiye Binası ve Hayriye Cemiyeti'nin ne şekilde ateşe verildiğini Soruşturma Komisyonu tarafından yayınlanan belgelerde açıkça görmek mümkündür. Belgede:

"18 Mart 1918'de bir Ermeni zabiti ve yanında getirdiği üç askeri ile beraber Kaspi gazetesi ile Müslüman Cemiyeti arasında bulunan İsmailiye binasına girdi. Kısa bir zaman sonra binadan alevler yükselmeye başladı. Bakü Müslümanlarının, aynı zamanda Bakü'nün gözdesi olan bu bina yangın sonucu kül oldu. Bu binayı yakmaya gelen zabit ise Taşnaksütyun Partisi üyesi Tatevos Emirov idi".²⁴

Soruşturma Komisyonu tarafından Adalet Bakanlığı'na takdim edilen diğer bir belgede ise açıkça çatışmayı yönetenlerin Ermeniler'den başkasının olmadığı şu şekilde açıklanmaktaydı:

²³ Neciyev, Kafkaslarda Türk Katliamı..., s. 75-84.

²⁴ ACSPIHDA, (Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi), f. 277, d.2, iş. 16, s. 18.

“Nikolay (şimdi bu caddeye istiklaliyet adı verilmiştir) caddesindeki saldırıyı Ermeni askerleri ve aydınları yönlendiriyordu. Bunlar bir eve girerek sekiz kadını ve çocuğu öldürdüler. Başka bir grup Fars sokağı'nda yaşayan Bala Ahmet Muhtarov'un evine girerek evde bulunan dokuz kişiyi kilisenin önüne götürerek orada kurşunladılar. Cesetlerden ikisi yanan Dağıstan Oteli'nin alevleri içine atıldı.”²⁵

V. İngiliz Döneminden Sovyet Dönemine “Karabağ”

31 Mart Katliamı'nın sonucunu çok yönden değerlendirmek mümkündür. Fakat biz daha çok bu katliamın siyasî açıdan sonucu üzerinde kısaca duracağız:

1. Bu katliam sonucunda Bolşevikler Bakü'yü elde ederek burada hâkimiyetlerini kurmuşlardır.
2. Maverayı Kafkas Komiserliği'nin yetkileri kısıtlanmış ve devam edemez hale gelmiştir.
3. Ermeni Taşnaklar'ı Bolşeviklerden aldıkları destek sonucu Komiserliğe üye diğer iki temsilciler (Ermeni ve Gürcü) arasında uzlaşmaz tavırlarını sürdürmüşler ve 26 Nisan 1918'de çekilmişlerdir.

Nitekim Ermenilerin çekilmesi üzerine Azerbaycan delegeleri de özellikle 31 Mart Katliamını sebep göstererek Komiserliği terk etmiş ve Azerbaycan Millî Şurasını toplamışlardır. Şura toplantısında katliam meselesi görüşülmüş ve Bağımsız Azerbaycan devletinin kurulması ve Osmanlı Devleti'nden yardım alınması kararlaştırılmıştır.²⁶

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsız cumhuriyeti ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzalandı.²⁷ 14 Haziran 1918'de Batum'da yeni bir anlaşma imzalanmasından sonra Azerbaycan kendi istiklâl Beyannamesi'ni yayınladı. Beynamede Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu bir kere daha deklare etti.²⁸ Yeni kurulan Cumhuriyetin birçok yönden eksikleri vardı. Bu yüzden 4 Haziran Anlaşmasına göre Azerbaycan Osmanlı Devleti'nden yardım talep etti. Enver Paşa bu talebi tarihi bir fırsat olarak değerlendirerek Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması ve başına da kardeşi Nuri Bey'in getirilerek bölgeye gönderilmesi talimatını verir. Nuri Bey kısa bir zaman zarfında Musul'dan yola çıkarak Zengezur'a oradan da Gence'ye ulaşmıştı. Bu arada Bolşevik-Taşnak

25 ACSPİHDA, f. 277, d.2, iş. 16, s. 22.

26 Abdulhaluk Çay, Emenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart Bakü Katliamı, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplu ile İlişkileri Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, A. İ.İ. T. Enstitüsü, Ankara 13 Nisan 1992, s. 244.

27 Taşkiran, a.g.e, s. 99-100.

28 Taşkiran, a.g.e, s. 100.

birlikleri de boş durmayarak Gence'ye doğru hareket etmekteydiler. 27 Haziran tarihinde Göyçay Muharebeleri ile başlayan süreç 15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtarılmasıyla Azerbaycan'a teslim edilmesiyle sonuçlanmıştır.²⁹ Fakat bu süreçte Karabağ Ermenileri de boş durmamış, Ağustos ayında topladıkları "I. Karabağ Ermenileri Meclisi"ni oluşturarak kendi hükümetlerini kurmuşlardır. Özellikle Ermeni General Andranik'in Nahçıvan ve Zengezur'u da istila etmesi Nuri Paşa'yı tedirgin etmiş olacak ki Bakü'nün kurtarılmasından hemen sonra Nuri Paşa Karabağ'a doğru hareket etmek için karar vermiştir.

25 Eylül 1918'de İslam Ordusu Karabağ'a girdi. 1 Ekim 1918'de Nuri Paşa'nın Ağdam'a gelmesi ve 9 Ekim'de Şuşa'ya doğru ilerlemesiyle harekât başarıyla sonuçlandı. Fakat bölge tamamen kurtarılmadan I. Dünya Savaşı sona erdi ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Bu anlaşmanın 11. ve 15'nci maddeleri gereği Osmanlı Devleti Azerbaycan'dan geri çekilmeyi kabul etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'ne bölgeden askerlerini çekmesi konusunda ısrar eden İngilizler kısa zaman sonra söz konusu bölgeyi kendi denetimi altına almıştır.³⁰ Ermeniler İngilizlerin bölgeye gelmesini sevinçle karşıladılar. Fakat bu sevinçleri çok uzun sürmedi. Çünkü İngilizler onlardan bölge valisi olarak atadıkları Hosrov Sultanov'a tabi olmalarını istemekteydiler. Fakat Ermeniler bu duruma itiraz ettiler. Bu durum karşısında şaşkına dönen Ermeni liderler yeniden Andranik'i bölgeye davet ettiler. Ne yazık ki İngilizlerden Osmanlı birliklerine nispetle daha çok çeken Andranik Paşa'nın onlara karşı savaşmayacağını açıklaması üzerine, Ermeniler Karabağ'ın bundan sonraki kaderini İngilizlere bırakacaklarını ve onlar tarafından atanan vali Sultanov'a itaat edeceklerini açıkladılar. Ayrıca burada açıklanması gereken diğer husus ise şudur: Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı da I. Dünya Savaşı'nda düşman safında olan İngilizlere güvenmek istiyorlardı. Çünkü Osmanlı Devleti her iki milletin ortak düşmanıydı. İngilizler ise bölgedeki güçlerine güç katmak adına Ermenilerden farklı düşünmekteydiler. Buna sebep ise bölgede Bolşevik karşıtı bir politika yürütmekten ibaretti. Bu politikaya göre:

1. Bolşeviklere karşı olan ve mücadele yürüten Denikin ordularını desteklemek,
2. Azerbaycan'da da İngiliz taraftarı bir yönetim oluşturmak İngilizlerin temel amaçlarıydı.

Zira her iki politikada da İngilizlerin başarılı olduğu kısa zaman sonra Karabağ Genel Valiliği'ne Hosrov Sultanov'un atanmasını sağlamalarından anlaşılmaktadır. 10 Şubat 1919'da göreve gelen Sultanov, çok kısa süre sonra İngilizlerden yardım talep etti. İngiliz yetkililer de onun bu isteğini karşılıksız bırakmayarak 400 askeri bölgeye sevk ettiler. Asker sevkıyatından sonra bölgede 1919 yılının Ağustos'una kadar sükûnet devam etti. Bu tarihten itibaren İngilizlerin Karabağ bölgesi dahil tüm Güney Kafkasya genelinden ayrılması Ermenilere yeniden ayaklanmak adına serbestlik sağladı. 1919 yılı sonunda Karabağ'da taraflar arasında yeniden anlaşmazlıklar ortaya çıktı. İngilizlerin

²⁹ Aktes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 475-478.

buradan çekilmesinden sonra bölgeye İtilaf Devletlerini temsilen ABD'li Haskel geldi.³¹ Haskel bölgeye gelir gelmez iki devlet arasında anlaşma sağlamayı başardı fakat Ermeniler her fırsatta anlaşmayı bozarak Müslümanlara saldırılarını devam ettiriyorlardı. Aynı tarihlerde dünyada olup biten değişimler ve gelişmeler de bölgede kendini hissettiriyordu. Özellikle sözkonusu bölgeyi stratejik konumu itibari ile kendileri için sınır kabul eden Bolşeviklerin, Denikin Birliklerini mağlup ederek güçlenmesi onun Kafkasya'ya kadar uzamasını sağlıyordu. Bolşevikler için Kafkasya'daki yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, jeo-stratejik konumu itibariyle Azerbaycan ilk sıraya oturuyordu. Bu yüzden bölgeyi ele geçirmek için fırsat kollamaktaydılar. Bu fırsatı 31 Mart 1918'de Bakü katliamı yaparak elde eden Bolşevikler, bu siyasetlerini daha da ileri götürmek düşüncesindeydiler. Nitekim 31 Mart Katliamında olduğu gibi bu defa da aynı fırsatı onlara Ermeniler sağladılar ve Bolşevikler Karabağ'da Müslümanlara karşı yeniden saldırdılar.³² Müslümanlara karşı yapılan saldırı tâbi olarak karşılıksız bırakılamazdı. Azerbaycan Millî Ordusu'na bağlı birlikler bölgeye sevk edildi. Bölgeye sevk edilen sözkonusu birlikler o dönemde Dağıstan sınırında bulunuyorlardı. Burada ince bir siyasetten bahsetmek gerekmektedir.

Bolşevikler eğer Azerbaycan'ı işgal etmek istiyorlarsa;

- Birincisi, ya içte ya da dışta propaganda yapmaları gerekmektedir. İçte propaganda yapmak için Ermeniler ve Ruslar zaten mevcuttu. Çünkü bu güçler artık Komünistler arasında birliği sağlamışlardı.
- İkincisi, askeri kanadı zayıflatmaları gerekmektedir. Bu yüzden Azerbaycan'ın Millî Birliklerini Dağıstan sınırından Karabağ'a sevk ederek önlerine çıkabilecek engeli bertaraf ettiler. Sonuç olarak Bolşeviklerin önünde kalan her iki engel aşılmış oldu. Geriye yalnızca Azerbaycanın işgali kaldı.

VI. Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali (27 Nisan 1920)

Yukarıda zikredildiği gibi, Karabağ ayaklanmasının çıkması üzerine Azerbaycan Genelkurmayı, Millî Birliklere ait askerlerin büyük bir bölümünün Karabağ'a sevk edilmesini kararlaştırdı. Tabii ki sözkonusu askerlerin büyük bir bölümü Dağıstan sınırında görev yapıyorlardı. Haliyle askerlerin burayı terk etmeleri Dağıstan sınırının savunmasız bırakılmasını ve Bolşeviklerin elini kolunu sallayarak Bakü'ye doğru hareket etmelerinin önünü açmaktaydı. Nitekim 20 Nisan 1920'de XI. Kızılordu hiçbir sıkıntı ile karşılaşmaksızın Azerbaycan sınırını geçerek Bakü istikametinde hareket etmeye başladı. 28. alaya bağlı birlikler Teymur Han Şura'ya, 32. Alayın birinci ve ikinci bölükleri ise Deşlegir-Gayakent hattına konuşlanmaya

30 Mirza Bala Mehmetzade, Karabağ Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt, VI, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, s. 212-217.

31 Cemil Hesenli, Azerbaycan Tarihi, 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, Türkçeye çeviren Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998, s. 296-297.

32 Taşkiran, a.g.e, s. 100-127.

başladılar.³³ Artık Bakü'nün işgal edilmesi için hazırlıklar tamamlanmıştı.³⁴ Ayrıca 21 Nisan'da Lenin ve Stalin'in ortak talimatını alan Orconikidze, Azerbaycan işçi ve köylülerine yardım etmek bahanesiyle XI. Kızılordu'ya Müsavat Hükümeti'ni yıkmak için kesin emri verdi.³⁵ Fakat çeşitli sebeplerden dolayı tedbiri elden bırakmak istemeyen Bolşevik yönetimi 22 Nisan'da Kızılordu'nun XI. Kızılordu temsilcisini Bakü'ye göndererek burada Komünist Parti Komite üyeleri ile görüşme gerçekleştirerek genel havayı öğrenmesi, hem de 27 Nisan'da Azerbaycan Hükümeti'ne, parlamento ve hükümeti feshetmeleri konusunda ultimatoma verileceğini iletmesini kararlaştırdı.³⁶ Kararların Bakü'ye ulaştırılmasının hemen akabinde Kafkas cephesi Komutanı Tuhaçevski, tüm Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi emrini verdi.³⁷ Tuhaçevski ayrıca Azerbaycan Askeri Birliklerinin Yalama-Bakü yolu istikametine nazaran Batı cephesinde yerleştiklerinden dolayı bu cepheye daha fazla önem verilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmayı da ihmal etmiyordu. Emirde, Kuzey Kafkasya demiryolunun tutulması için Kürdemir'e süvari birlikleri gönderilmesi, XI. Kızılordu Birlikleri Abşeron'a yaklaşırken Volga Hazar Donanmasının Elet'e asker çıkarması, bu çıkarma birliklerinin Bakü'ye hareket ederek petrol çıkarılan arazileri kontrol altına alması şart koşulmaktaydı.³⁸

Bu arada Azerbaycan Komünist Parti yönetimi XI. Kızılordu temsilcisi aracılığı ile aldığı talimatlar doğrultusunda 27 Nisan günü itibarıyla ülkede askeri bir darbe yapmak için gerekli koşulların oluşması için gereken ortamı hazırlamak ile meşguldü.³⁹ Bu hazırlığın ilki 24 Nisan'da Rusça olarak "Yeni Dünya" (Noviy Svet) gazetesinin yayınlanmasına başlanması ile oldu. Gazetenin ilk sayısı;

"Bitsin Müsavat Hükümeti!

Yaşasın Sovyet Hâkimiyeti!

Yaşasın Bağımsız Sovyet Komünist Azerbaycan!" sloganı ile basıldı.

Aslında Komünist gruplar, 24 Nisan'da aldıkları bir emirle harekete geçmiş bulunuyorlardı. 25 Nisan'da Komünist Partisi Komite üyelerinin savaş durumuna getirilmeleri emri verildi ve emre karşı çıkanların öldürülecekleri açıklandı.⁴⁰ Aynı tarihte Petrovsk vilayetindeki XI. Kızılordu komutanlığı Azerbaycan Bolşevik temsilcilerinin de katılımıyla bir toplantı tertip ederek Azerbaycanın işgal edilmesi planının son kez müzakeresini yaptı. Müzakereler sonucu XI. Kızılordu Başkumandanı Bakü'ye yönelik yapılacak işgalin hemen başlatılması konusunda direktifi imzaladı. Başkumandanın direktifinde Azerbaycan askeri birliklerinin

33 M. B. Traskunov, Geroişeskkii Boevoy Put, XI Armii na Frontah Grajdanskoy Voynı, Tbilisi/Tiflis 1958, s. 139.

34 M. Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, İstanbul Fırka Divanı Tarafından Basılmıştır 1938, s. 193.

35 Z. İbrahimov, "Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyetinin Gurulmasında Gızıl Ordunun Rolü", Propagandist (Azerbaycan K(b) PMK Dergisi), 3 Mart, Bakı 1943, s. 40.

36 Baymirza Hayit, Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası, Ankara Güven Yayınları 1975, s. 19-20.

37 ACSPİHDA, f. 456, siy. 7, iş. 96.

38 Direktivı Komandovaniya Frontov Krasnoy Armii (1918-1920), Moskova 1974, s. 310-311.

39 Swietochowski, a.g.e, s. 240.

40 Swietochowski, a.g.e, s. 240.

mevcut durumu ve onlara karşı düzenlenecek olan saldırıya ilişkin bazı önemli ipuçları mahiyetinde bilgiler verilmekteydi.⁴¹

26 Nisan'da Yefremov, (Bolşevik zırhlı trenlerinin başkomutanı) Samur Çayı Köprüsüne gelerek burada keşif faaliyetlerine başladı. Yefremov ve arkadaşları halka kendilerini sığınmacı olarak tanıtmakta ve onlardan yiyecek yardımı da almaktaydı. Nitekim Yefremov'un kaleme aldığı kitaptan da açıkça anlaşıldığı üzere, bu keşif kolu, halkla sohbet etmiş ve onlardan Yalama'da kaç Azeri askeri bulunduğunu, telefon hatlarının nereden geçtiğini öğrenmiş ve aynı gün, akşam saatlerinde Azerbaycan zırhlı trenleri kumandanı Lordkipanidze ile irtibat sağlamış ve ondan Samur Köprüsünün sıkıntılı olduğu bilgisini edinmişlerdi.⁴² Aynı gün Mikoyan başkanlığındaki "III. Enternasyonal" ve diğer dört zırhlı trene de hareket emri verildi. Zırhlı tren Azerbaycan askerlerince mayınlanan Samur çayı köprüsünü aşış demir yolu boyunca Yalama, Hudat ve Haçmaz istasyonlarını geçerek petrol kaynağı Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı.⁴³

27 Nisan'da Mikoyan başkanlığındaki III. Enternasyonal Rus zırhlı treni Azerbaycan sınırlarını geçti.⁴⁴ Aynı gün Bakü'deki Bolşevikler de hareketlenerek Bakü'nün stratejik konumunda bulunan demiryolu istasyonunu, otogarını, postaneyi, polis merkezlerini ve petrol ocaklarını ele geçirdiler.⁴⁵ Sovyet ordusunun Azerbaycan topraklarına girdiği bilgisini alan Bolşevik temsilciler parlamentoya G.Sultanov başkanlığında bir heyet göndererek parlamento ve hükümetin feshedilmesini ve hâkimiyetin 24 saat içinde kendilerine devredilmesini istedi.⁴⁶ Çünkü Orconikidze emrindeki Bolşevik ordusu Bakü'ye 30 mil gibi çok yakın bir mesafede bulunuyordu.⁴⁷

Hükümet bu direktifi parlamentonun görüşüne sundu ve aynı gün, Resulzade başkanlığında bir meclis oturumu tertip edildi. Resulzade ve Rüstembekov bu oturumda çok sert konuşmalar yaptılar. Resulzade, ülkeye giren ordunun sonuç olarak Rusya'ya ait işgal ordusu olduğunu, Anadolu'ya gidebilmek için Azerbaycan'ı işgal ettiğini, Türkiye'nin Azerbaycan'ın kurtarıcısı ve milletin ikbalini yücelten mukaddes bir ülke olduğunu anlattı. Türkiye'nin kurtuluşu için gelen her kuvveti memnuniyetle yolcu edeceklerini ama bu kuvvetin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını çiğnememesi gerektiğini, Azerbaycan'ın rızası olmadan topraklarına tecavüz eden bir gücün dost olarak kabul edilemeyeceğini, Bolşeviklerin parlamentoya sundukları yazının ise düşmanca bir ultiमतom olduğunu söyledi. Resulzade bu konuşmasında Rus ordusunun Azerbaycan'a geliş nedeninin, 1914 sınırlarını yeniden tesis etmek, Anadolu'nun yardımına gitmek bahanesiyle Azerbaycan'ı işgal etmek olduğunu, Rusya ile anlaşmak için

41 İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii v Borbi za Pabedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane, Baku 1989. Azereşr, s. 24.

42 M. G. Yefremov, Bakı Yolunda, Sovyet Hâkimiyeti Uğrunda Hatıralar, Bakı 1967, Azereşr , s. 93–94.

43 Z. İbrahimov, a. g. mak, s. 41.

44 H.Cebiyev, 23 saat Yalamadan Bakı'ya, Bakı 1967, Azereşr, s. 74.

45 Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 294.

46 Swietochowski, a.g.e, s. 241; Hayit, a.g.e, s. 20.

47 Şemistan Nezirli, Azerbaycan Generalleri, Elm, Bakü 1991, s.134.

Bolşeviklerin ultiyatomunu kabul etmeye gerek olmadığını, bu ultiyatomun nefretle reddedilmesi gerektiğini, ultiyatomun kabulü halinde, bunun, hükümeti dost kılığına girmiş düşmana teslim etmek anlamına geleceğini savunmakta, meclise milletin iradesiyle girdiklerini ve oradan ancak süngü yoluyla çıkarılabileceklerini ilan etmekteydi. Bu görüşmeler esnasında Rusya'nın Hazar filosu, silahlarını parlamento binasına yöneltmiş bulunuyordu. Parlamento Muhafız Alayı, binayı koruyabilecek durumda değildi. Savunma Bakanı Mehmandarov silahlı direnişin mümkün olmadığını anlamış, küçük bir milletvekili grubu, hükümetin bir savunma stratejisi geliştirebilmek için Gence'ye taşınmasını önermişti. Buna karşılık İttihatçılar ve Sosyalistler, Sovyet iktidarını memnuniyetle karşılayıp kabul ettiklerini açıkladılar.⁴⁸ Azerbaycan Komünist Partisi yöneticileri, parlamentodaki görüşmelere aldirmaksızın ısrarlı saldırılarını sürdürmekte devam ediyorlardı. Çünkü arkalarında her türlü himaye ve destek sözünü veren Bolşevikler onlara çok yakındı. Nitekim 27 Nisan gecesi 23:00 sularında XI. Kızılordu Yalama istasyonu üzerinden şehrin işgaline girilerek başarı elde etti.⁴⁹ Şehir halkı bu işgal karşısında kendi çapında Bolşevik kuvvetlerine karşı mukavemet gösterdi, fakat elinde bu orduya karşı koyabilecek gücü olmayan halkın bu mukavemeti bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü III. Enternasyonal treninin hemen arkasında üç zırhlı tren daha bulunmaktaydı.⁵⁰

Azerbaycan parlamentosu yukarıda söz konusu işgal akabinde Tiflis'te bulunan İngiliz temsilcisi Lyuk'a müracaat ederek ondan yardım talebinde bulundu.

Azerbaycan parlamentosu yukarıda söz konusu işgal akabinde Tiflis'te bulunan İngiliz temsilcisi Lyuk'a müracaat ederek ondan yardım talebinde bulundu. Fakat Lyuk bu konuda yardımcı olamayacağını söyledi. Parlamento bu olumsuz cevap karşısında meseleyi kendi içinde görüşmeye karar verdi. Fakat çekişmeli geçen görüşmeler sonucu, Bolşeviklere aşağıdaki şartların sunulması kararlaştırıldı:

1. Azerbaycan'a Sovyet idaresi altında tam bağımsızlık sağlanacak.
2. Azerbaycan Komünist Partisi tarafından kurulacak hükümetin otoritesi geçici olacak.
3. Azerbaycan yönetiminin nihai biçimi, hiçbir dış baskı olmaksızın, Azerbaycan'ın en yüksek yasal organı olan Azerbaycan İşçi Köylü ve Asker Sovyeti tarafından belirlenecek.
4. Tüm idari memuriyetler devam edecek, sadece yüksek mevkiler ve sorumlular değiştirilecek.

48 Mehmet Emin Resulzade, Asrımızın Siyavuşu , Amidi Matbaası, İstanbul 1339-1342, s. 55.

49 Mustafazade, a.g.e, s. 53.

50 Cebiyev, a.g.e, s.74-75.

5. Yeni oluşturulan geçici komünist hükümet, mevcut hükümetin ve parlamentonun üyelerinin can ve mal güvenliğini temin edecek.
6. Yeni hükümet, Kızılordunun Azerbaycan'a askeri müdahalesini engelleyecek.
7. Yeni hükümet, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmaya çalışan dış güçlere karşı sert tedbirlere başvuracak.

Azerbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulu, Cumhuriyet Parlamentosu tarafından kabul edilen kararların açıklanmasının hemen akabinde bir genelge ile hem mevcut iktidara hem de Azerbaycan halkına müracaatta bulundu. Yaptıkları müracaatta; Azerbaycan Millî Hükümeti'nin devrildiğini ve bundan sonra hâkimiyetin "çalışkan işçi-köylü insanların eline geçtiğini" ilan etti.⁵¹

28 Nisan 1920'de Azerbaycan topraklarını işgal ederek kendisine bağlayan Bolşevikler yeni bir yönetim biçimini oluşturmak adına toplandı. Toplantıda daha önce ismi üzerinde hemfikir olunan fakat kendisi henüz Azerbaycan topraklarında bulunmayan Neriman Nerimanov başkanlığında Azerbaycan Geçici İhtilâl Komitesi AMİK⁵², kuruldu.⁵³

VII. Sovyet Azerbaycan'ı Döneminde "Karabağ" Problemi

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından 27 Nisan 1920'de işgal edilmesine dört gün kala Karabağ'da bazı gelişmelerin yaşandığı görüldü. Bunlardan birincisi Varanda ve Dizak bölgelerinde Dro (Dramat Kananyan) komutanlığında yeni bir ordunun kurulması girişimi, ikincisi birincisine nispetle daha da önemlisi, (Ermeniler açısından) Karabağ Ermenilerinin dokuzuncu kongrelerini toplayarak Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmak konusunda karar almaları idi. Bu karar üzerine (Bu dönemde Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edilmiştir) XI. Kızılordu'ya bağlı 32. Tümen Karabağ'a doğru harekete geçti. Bölge komutanı Dro, her ne kadar Ermenistan yönetiminden yardım talep ettiyse de Ermenistan'da patlak veren Bolşevik ayaklanması yüzünden ona destek gönderilemedi. Nitekim Ermenistan'da yardım alamayan Dro, Karabağ'ı Bolşevik birliklerine terk etmek zorunda kaldı. Karabağ'ın Bolşevikler tarafından işgali Azerbaycan yönetimini rahatsız etmeye başladığı için Nerimanov başkanlığındaki Komiserler Sovyeti acil olarak toplandı. Toplantıda Nerimanov: "*Güya tartışmalı olan Zengezur ve Karabağ'ın bu gün olduğu gibi gelecekte de Azerbaycan dâhilinde kalmalıdır*"⁵⁴ açıklamasında

51 Swietochowski, a.g.e, s. 240; Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası, C. I, Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1976, s. 163

52 Kısaca ismi "AMİK" olan Azerbaycan Geçici (müvevgeti) İnkılâp Komitesi, Azerbaycan'da proleter diktatörlüğünün en yüksek hakimiyet idaresidir. Bu idare Azerbaycan SSCB MİK, (Azerbaycan Sovyet Sosyalist Respublikası Merkezi İcra Komitesi, 19 Mayıs 1921) kuruluşuna kadar faaliyetini devam ettirmiştir. AMİK'in asıl görevi devrilmiş istismarçı sınıfların mukavemetini göğüslemek ve sosyalist devlet hakimiyetini yaratmaktır. Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası, Bakı 1976, s. 163.

53 Dekretü Azrevkoma, Azereşr, Bakı 1988, s.12-13.

54 İğrar Aliyev, Dağlık Karabağ, Bakü 1989, s. 88-90.

bulundu. Bu açıklama üzerine Bolşevik XI. Kızılırdunun bölgeyi işgal etmesinin hemen akabinde toplanan RKP. Yönetim Kurulu bölge ile ilgili bir karar daha kabul etti. Kararda: “Azerbaycan ile olan ilişkileri göz önünde tutularak bölgenin Azerbaycan sınırları dâhilinde kalması ve buraya muhtariyet verilmesini” onayladı.⁵⁵ Bu tarihlerde Ermeniler yüzünü Doğu Anadolu bölgesine çevirmiş ve Oltu’yu işgal etmişlerdi. Bu işgal karşısında Kazım Karabekir Paşa onlara karşı saldırı emrini vermiş ve 7 Kasım’da Gümrü ele geçirilmiştir. 3 Aralık’ta çaresiz durumda kalan Ermeniler anlaşma teklifinde bulunmuş ve bu teklif sonucu “Gümrü Antlaşma”sı imzalanmıştır. Antlaşma gereği Nahçıvan geçici bir süre için Türkiyeye bırakılmıştır. Bunun üzerine bölge adına endişeye kapılan Bolşevikler kuzey istikametinden Ermenistan’ı işgal ederek orada da kendi Sovyet yönetimini kurdular.⁵⁶

Ermenistan’ın sovyetleştirilmesine kadarki süreçte Karabağ ve özellikle de Zengezur Sovyet Azerbaycan’ına bağlıydı. Fakat Ermenistan’ın da sovyetleştirilmesi akabinde önemli bir fırsatın ele geçirilebileceğini düşünen Ermeniler bölge ile ilgili iddialarını daha açık şekilde dile getirmeye başladılar. Çünkü Ermenistan artık bir Sovyet ülkesiydi ve Lenin tarafından onlara verilen vaadin yerine getirilmesi gerekiyordu. Ermenistan’ın artık bir sovyet ülkesi olması sebebiyle Sovyet Azerbaycan’ın başında bulunan Nerimanov onlara tebrik telgrafi gönderdi. Telgrafta:

“Bu günden sonra Ermenistan ve Azerbaycan arasında eski problemler geçerliliğini yitirmiştir. Dağlık Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan’ın (Gümrü Antlaşması henüz imzalanmamıştır) Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti’nin toprakları olduğu kabul edilmiştir” denmektedir.⁵⁷

Nerimanov Moskova merkezden çeşitli şekillerde sıkıştırılması akabinde bölge ile ilgili açıklama yaparak sözkonusu bölgenin Sovyet Ermenistan’ına ait olduğu konusunda açıklama yapmak mecburiyetinde kaldı. Kanaatimizce burada yanlış bir algı söz konusudur. Çünkü Nerimanov 1 Aralık 1920’de yaptığı açıklamasında bölgenin Ermenistan’a verilmesi konusunda da bir açıklama yapmamıştır. Nitekim Nerimanov’un açıklamasını olduğu gibi aşağıya alıyoruz. Nerimanov:

“Bundan sonra hiçbir toprak problemi, asırlarca bir birine komşu olan iki halkın karşılıklı olarak birbirinin kanını akıtmalarına sebep olamaz. Dağlık Karabağ’ın çalışkan halkının kendi kaderlerini belirleme hukuku veriliyor” demektedir.⁵⁸

Fakat bize göre; “Hem Ermenistan’ın Sovyetleştirilmesi sürecinde hem de daha önceki süreçte ona her türlü desteği sağlayan ve Azerbaycan toprağı olan

55 Yasin Aslan, Can Azerbaycan (Karabağ’da Talan Var) Editör. Buğra Atsız, Ankara 1990, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 2, s. 45-46.

56 Bala, a.g.e, s. 216.

57 Taşkiran, a.g.e, s. 133-134.

58 Taşkiran, a.g.e, s. 133-134.

Yerevan'ın onlara verilmesi aşamasında kendi gücünü ortaya koyan Rusya'nın yine de onlarla işbirliğine girişmesi bölgenin dengesini belli bir oranda değiştirmiştir" fikrini savunmak daha doğru ve yerinde olacaktır. Nitekim Cemil Hesenli'nin de ifade ettiği üzere; "Nerimanov'un bu davranışı Karabağ probleminin müzakeresinde geçici olsa da menfi rol oynamıştır. Fakat olayların daha sonraki gidişatı gösterdi ki, Azerbaycan tarafından Ermenilere bu belirsiz rızayı gösteren Kafkas'ta hâkimiyeti ellerinde tutan Orconikidze ve Kirov idi. Onlar Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Moskova antlaşmasından sonra (Nahçıvan üzerinde Azerbaycanın kanuni haklarının tanınması ile ilgili) merkezin gizli direktifine göre Karabağın Ermenistan'a verilmesinin çeşitli yollarını arıyorlardı".⁵⁹

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi akabinde Sovyet Ermenistan yönetimi "Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanması ile ilgili yersiz altı şıktan ibaret" iddialarını ilk defa 1921 yılının başlarında KP (b) Kafkasya Bürosu olağan toplantısına sundular. Söz konusu iddialar Kafkasya KP (b) Bürosu tarafından Moskova'ya iletildi.

Altı madde halinde sunulan iddialara bakıldığı takdirde onların gerçek düşüncelerini ortaya koymak mümkün olacaktır.

Madde 1. Dağlık Karabağ, Karabağ'dan alçak dağ şeritleri ile ayrılmaktadır. Nitekim Ermeniler iki sebepten dolayı söz konusu dağ şeridinin Dağlık Karabağ'a birleştirilmesini istemekteydiler.

Birincisi sözde bu bölgede ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşamış olması, ikincisi ise dağlık şeritte yararlı topraklar az olduğundan, söz konusu alçak dağ şeridi dağlık bölgede yaşayan halkı ekmekle temin eden tek toprak sahası olması idi. Bu politik düşünceye göre, Dağlık Karabağın Talış, Marağalı, Kasapet, Kabarek, Boyahmetli, Hanabad, Gülablı, Yengikent, Kagardin ve Kacar köyleri Ermenistan'a verilecekti..⁶⁰

Madde 5. Bu madde dikkat çekicidir:

Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a geçmesi ile beraber aynı zamanda Karabağ ile Zengezur arasında dar dağ şeridini oluşturan Kürdistan denilen toprakların da Ermenistan'a verilmesi istenmektedir.

Madde 6. Kürdistan'dan güneyde Hekeri Çayı istikametinde büyük bir kısmı Ermenilerden müteşekkil Kaladeresi ve Cemilli köyleri mevcuttur.

Bu aynı şerittir, oradan kara yolu geçmektedir. Nitekim bir idare kurmak için

59 Cemil Hesenli, "Azerbaycanın Sovyetleşmesi ve Garabağ'ın Gara Günleri" 525-ci gazete, 16. 04. 2010.

60 Hesenli, a.g.mak.

Dağlık Karabağ yalnız bu yol aracılığıyla Zengezur ile birleşebilir. Bu bağlantı olmaksızın Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesinin hiçbir anlamı yoktur.

İşte Ermeni tarafı yukarıda sıraladığımız maddeler çerçevesinde Mayıs 1921'de hiçbir hukuki geçerliliği bulunmayan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması kararını kabul etti ve 23 Mayıs'ta Hakop İonasyan'ı Sovyet Ermenistan'ın Dağlık Karabağdaki müvekkili olarak tayin edildi. Nitekim Sovyet Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'ın kendilerine ilhak etmek istikametinde fiili adımlar atmaya başladı. Fiili bir adım atmak için KP(b) Kafkas Bürosuna yukarıda da belirtildiği üzere, 1921 yılının başında yaptıkları müracaatın da müzakeresine başlandığı haberi onlara ayrı bir güven sağlamıştır. Nitekim Ermeniler, Kafkas Bürosundan çıkacak karara göre gerçekleştirmek istedikleri kanunsuz kararlarına kanuni bir kılıf uydurmak istemekte ve Azerbaycan tarafından gelecek mukavemeti de bu şekilde kırmak istemekteydiler. Fakat 28 Haziran 1921'de Nerimanov başkanlığında toplanan Halk Komiserleri Sovyeti bu konuyu müzakere ederek karar kabul ettiler. Dağlık Karabağın Sovyet Ermenistan'ın bir parçası olarak kabul edilmesini” mesnetsiz bir düşünceden ibaret olduğunu ve bunu reddettiklerini açıkladılar.⁶¹

*Nitekim Ermeniler,
Kafkas Bürosundan
çıkacak karara göre
gerçekleştirmek istedikleri
kanunsuz kararlarına
kanuni bir kılıf uydurmak
istemekteydiler.*

4 Temmuz 1921'de Komünist Partisi Kafkas Bürosuna bağlı yedi üye (sadece bir üye Azerbaycanlıdır) Dağlık Karabağın Ermenistan'a verilmesi konusunda fikir alışverişinde bulunarak sözkonusu bölgenin Ermenistan'a verilmesini kararlaştırdı. Fakat Azerbaycan temsilcisi tarafından sert bir dille eleştirilmesi sonrasında konu yarım bırakılarak başka bir tarihe ertelenmiştir. Nitekim bir sonraki gün RK(b) Partisi yetkililerinden birinin de katılımı ile Kafkas Bürosu temsilcileri yeniden bir araya gelmişlerdir. Nitekim bu toplantıda Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi veya Azerbaycan'da kalması konusunda uzun müzakereler yapılmış ve sonuç olarak Orconikidze ve Nazeretyan'dan gelen öneri sonucu Karabağ'ın hem ekonomik, hem de manevi açıdan Azerbaycan'a olan yakınlığından dolayı Sovyet Azerbaycan'ına bağlanması kararlaştırılmış ve Şuşa şehri de bölgenin idari merkezi olarak ilan edilmiştir.⁶² Karabağ'daki anlaşmazlığın Rusya'nın araya girmesi ile sonuca bağlanması bölge genelinde tüm problemleri çözememişti. Ermeniler bu sefer Karabağ'ın dağlık kısmına özerklik talep etmeye başlamışlardır. Bu mesele bir öncekine göre daha uzun süre tartışılmıştır; ancak olumlu bir sonuç alınamamıştır. 27-28 Haziran 1923'de RK(b) Partisinin Kafkas Bürosu bir aydan geç olmaması kaydıyla Karabağın dağlık kısmına özerklik verilmesi konusunda Azerbaycan yönetimine süre tanımıştır. Bu meseleyi çözmek adına Sergey Kirov Azerbaycan yönetimi başına getirilmiştir. Kirov yönetimi 7 Temmuz 1923'te topladığı yönetim kurulu toplantısında belirlenen bölgede “Dağlık Karabağ Muhtar

61 Hesenli, a.g. mak.

62 Taşkiran, a.g.e, s. 136-137.

Vilayeti”nin kurulması konusunda karar kabul etmiştir.⁶³ Karabağ’a Özerklik verilmiş olmasına rağmen yine Ermenilere bazı yeni hakların sağlanması karara bağlanmıştır. Şurası açıktır ki, bu kararın alınmasında Komünist Parti üyelerinden Orconikidze, Mikoyan, Kirov, Mirzoyan, Sarkis ve Myasnikov’un büyük gayreti olduğu bir gerçektir. Ayrıca dikkat edildiği takdirde bu insanlardan büyük çoğunluğunun Ermeni olduğu görülecektir.

Bu şekilde bir karar alınması için bir gereksinimin olup olmadığı araştırıldığı takdirde Nerimanov’un 24 Aralık 1923’te aynı soruyu Stalin’e yönelttiği görülmektedir. Nerimanov;

“Dağlık Karabağ Mirzoyan’ın baskısıyla ‘Muhtar Vilayet’ ilan edildi. Benim kanaatimce buna gerek yoktu. Mirzoyan Ermeni Taşnak akıl hocalarının yardımı ile buna ortam sağladı ve meseleyi Parti Komitesi’ne devretti. Bundan hiçbir tereddüdüm yoktur ki, RK(b) Partisi Merkez Komite Komisyonunda Orconikidze ve Stalin biz Türklere inanmıyor ve Azerbaycanın kaderini artık Ermeni Taşnaklarına bırakıyorlar”⁶⁴ diye itiraz etmekteydi.

Nerimanov milliyetçilik konusuna da değinerek şunları söylemekteydi:

“Eğer Azerbaycan Müslüman Komünistleri milliyetçi ruhu taşımış olsalardı inanın ki Zengezur Ermenistan’a verilmez, Gürcistan’a da binlerce ton bedava yakıt gönderilmezdi. Bölgenin Ermenistan’a peşkeş çekilmesine rağmen Ermeniler Karabağın diğer yerlerinden de kendilerine verilmesini talep etmeye başladılar.”⁶⁵

VIII. Dağlık Karabağ’a Özerklik Verilmesinden 1988-89 Kanlı Olayların Başlamasına Kadarki Süreçte “Karabağ”

Dağlık Karabağ’a özerklik verilmesinden 1926 yılına kadarki süreçte Ermenilerin bölgede hiçbir hırçın faaliyette bulunmadıkları görülmektedir. Fakat bu tarihten sonra Azerilere karşı çeşitli saldırı girişimleri başlamıştır. Bu saldırılara sebep olarak ise Karabağ’da Azerilerin Ermenilere yaptıkları zulüm gösteriliyordu. Söz konusu propaganda bu gün olduğu gibi o dönemde de Paris’te yayınlanan bir Ermeni gazetesinde geçiyordu. Aslında amaç bölgede Ermenilerin “nasıl zor şartlar altında” yaşadıklarını dünya kamuoyunda duyurmak ve bununla da Azerbaycan’dan toprak koparmaktan ibaretti.⁶⁶

63 Hesenli, a.g. mak.

64 Mahir Garibov, I. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Ankara 2006, s. 139-140.

65 Mahir Garibov, I. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Ankara 2006, s. 139-140.

66 Yanar, a.g.mak.

Nitekim 1 Ocak 1927'de toplanan Kafkasya Merkezi İcra Komitesi Ermenistan'a toprak verilmesi konusunda kararı kabul etti. Söz konusu karara göre Cebrayıl-Mehri kazasından 24 köy Ermenilere verildi. Aynı komisyon Haziran 1927'de gerçekleştirdiği ikinci toplantısında Zengezur etrafındaki Kubatlı bölgesinden de 1.065 desyatin* toprağın, 18 Şubat 1929'da da Mehri Kazasının tamamının, Zengilan iline bağlı Nüvedi, Ernezir ve Tugut köylerinin Ermenistan'a verilmesini onayladı. 1931 yılında Zengilan'a bağlı Eldere, Lehvaz, Astazur, Nüvedi köyleri Ermenistan'a hediye edilmiştir.⁶⁷

1936 yılına gelindiği zaman “Stalin’e Perestiş (saygı)” Anayasası olarak bilinen Sovyet Anayasası'nın kabulü ile birlikte Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Federasyonu feshedilmiş ve her üç Sovyet ülkesi sınırları değiştirilmeksizin birer Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü kazanarak Sovyetler Birliğine katılmışlardır. Yine bu dönemde Karabağ konusunda Ermeniler harekete geçerek Stalin yoldaşın bazı isteklerde bulunmuş, fakat Stalin buna sıcak bakmamıştır. Bununla birlikte Stalin'den umduklarını bulamayan Ermeni yönetimi umutlarını Kruşçev'e bağlamaya başladılar. Nitekim 1963'te söz konusu isteklerini 2500 Ermeni'nin imzasıyla yazılı olarak Kruşçev'e sundular. Bu tarihteki sunumları bir önceki sunumlarına göre biraz daha farklılık arz ediyordu. O da “*Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmeyip Rusya'ya bağlanması halinde itiraz etmeyecekleri*” idi. Fakat Kruşçev, Stalin gibi olumlu bir cevap vermedi. Ermenilerin isteklerinin 1985 yılında Mihail Gorbaçov'un hakimiyete gelmesiyle biraz ivme kazanmaya başladığını söyleyebiliriz.

IX. Yakın Geçmiş, 1988-1992 Yılları Arasından “Karabağ” Problemi

Karabağ probleminin yeniden gündeme gelmesi yukarıda da zikrettiğimiz üzere Gorbaçov'un hâkimiyete gelmesi ile yeniden başladı. Gorbaçov Rusya'da mevcut sıkıntıları atlatmak adına bazı adımlar atarak Prestroyka (yeniden yapılanma) ve Glastnost (açıklık) reformlarını ilan etmişti.⁶⁸ 1988 yılına gelindiği zaman ise Ermeniler Sovyetler Birliği'nin içine düştüğü bunalımı ve Soğuk Savaş'ın ortadan kalkmasını fırsat bilerek Karabağ ile ilgili isteklerini yinelemeye başladılar. Yinelemekle yetinmeyen Ermeniler aynı zamanda Stepanakert (Hankendi) bölgesinde gösterilere başlayınca bunun sonucunda Ermeni-Azeri çatışmasına neden oldular. Nitekim bu çatışmalar akabinde Ermenistan'da yaşayan Azeriler göçe zorlandılar. Bu insanlardan bir kısmı da yollarda katledildi. Bununla da yetinmeyen Ermeniler Aralık ayında Karabağ'ın Ermenistan'a ilhak edildiğini açıkladılar.

2 Ocak 1990'da Hankendi'nde olaylar çığırından çıktı. Bunun üzerine Sovyet Hükümeti bölgedeki çatışmalara müdahale etmek yönünde hareket etmek kararı aldı. Nitekim ilk karar 4 Ocak'ta Azerbaycan sınırlarını ilk önce gazetecilere

* Desyatin ölçü birimi olarak tanımlanır. Yani bir hektarın onda biri.

67 Garibov, a.g.tez, s. 141.

68 Yanar, a.g.mak.

kapattığını açıklaması, ikincisi ise 9 Ocak'ta Ermenistan'ın Karabağ bölgesini "ekonomik plan" içine aldığı haberi üzerine yine Sovyet yönetiminin bu kararı da geçersiz saymasıydı. Fakat alınan kararlar her iki halkı susturmaya yetmedi. Nitekim 13 Ocak günü Bakü'de Azeriler mitinglere başladı. Ermenilerin yaşadıkları mahallelere saldırılar sonucu otuz kişiye yakın insan öldürüldü. Artık Bakü'deki olaylara müdahale etmenin zamanının geldiğini düşünen Moskova yönetimi 17 Ocak'ta Bakü'ye asker sevkine başladı. 19 Ocak tarihine geldiği zaman ise asker sayısı 24.000'i bulmuştu.

20 Ocak 1990'da Bakü'de sovyet askerleri tarafından sivil halka karşı büyük bir saldırı düzenlendi. Saldırıların sonucu ilk belirlemelere göre 94 kişi hayatını kaybetti.⁶⁹ 1992 yılına geldiği zaman ise Azerbaycan Cumhurbaşkanı olan Mutallibov'un Karabağ bölgesini doğrudan Cumhurbaşkanlığına bağladığını açıklaması üzerine bu kararı savaş ilanı olarak değerlendiren Ermeniler yeniden harekete geçerek saldırıya başladılar. İlkbaharda Dağlık Karabağ Ermenilerin eline geçti. Bugün halen sözkonusu toprakların %20'si Ermeni işgali altındadır.

Sonuç

Günümüzde Dağlık Karabağ problemi dünyanın en önemli sorunlarından birisi olarak mevcudiyetini sürdürmektedir. Meselenin çözümü için birçok girişimler çeşitli kulvarlarda dile getirilmekle birlikte sorun halen devam etmektedir. Dünyada çeşitli kurum ve kuruluşlar problemin çözülmesi için her iki devlet yetkilileri ile görüşmeler yapmaktadırlar. Bu kurumlar arasında en önemlisi ve en göze çarpanı ise AGİT Minsk (ABD, Fransa ve Rusya) Grubu'dur. Bununla birlikte, sözkonusu grubun yaptığı girişimlerden yıllardır çözüme dönük sonuç alınamamıştır. Meselenin çözülememesinin sebepleri kanaatimizce şunlardır:

- 1- Dağlık Karabağ'ın tarihi gelişiminin taraflarca detaylı bir şekilde bilinmemesi,
- 2- İlgili büyük devletlerin sorunun çözümü noktasında adil olmaması ve yaptığı girişimlerde taraflı davranması,
- 3- Büyük Devletlerin soruna kendi çıkarları yönünde yaklaşımları ve tarafların iradelerini yok saymaları,
- 4- Tarihi Türk-Ermeni anlaşmazlığının (1915 Ermeni Tehciri meselesinin) Ermenilerce "Soykırım" olarak Batı devletlerinin parlamentolarında gündeme getirmeleri,
- 5- Ermeni meselesi ile Karabağ sorununun Türk ve Ermeni taraflarınca ülkelerin dış politikalarında dengeleyici bir unsur olarak kullanılması.

⁶⁹ Taşkiran, a.g.e, s. 146-152.

Kaynaklar

1. Arşiv Vesikaları

ACSPİHDA, (Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi).

2. Ansiklopedi

Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası, C. I, Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1976.

Bala Mirza, Karabağ Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt, VI, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.

3. Kitaplar

Aslan Yasin, Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var) Editör. Buğra Atsız, Ankara 1990, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 2.

Aliyev İgrar, Dağlık Karabağ, Bakü 1989.

Bala, Mirza, Millî Azerbaycan Hareketi, İstanbul Fırka Divanı Tarafından Basılmıştır 1938.

Beydilli Kemal, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler, TTK Belgeler XIII/17'den ayrı basım, Ankara 1988.

Cebiyev H, 23 saat Yalamadan Bakı'ya, Bakı 1967, Azerneşr.

Çay Abdulhaluk, Emenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart Bakü Katliamı, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplu ile İlişkileri Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, A. İ. T. Enstitüsü, Ankara 13 Nisan 1992.

Dekretı Azrevkoma, Azerneşr, Bakü 1988.

Direktivı Komandovaniya Frontov Krasnoy Armii (1918–1920), Moskova 1974.

Hayit Baymirza, Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası, Ankara Güven Yayınları 1975.

Hesenli Cemil, Azerbaycan Tarihi, 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, Türkçeye çeviren Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998, s. 296-297.

İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii v Borbi za Pabedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane, Bakü 1989. Azerneşr, s. 24.

İsmayılov Fuzuli, “Dağlık Karabağ Probleminin Jeopolitik Kökleri”, Editörler: Halil Bal- Muhammet Erat, Prof. Dr. Mehmet Saraya Armağan Türk Dünyasına Bakışlar, DA Yayıncılık, İstanbul 2003.

Neciye Elçin, Kafkaslarda Türk Katliamı, Emre Yayınları, İstanbul 2006.

Nezirli Şemistan, Azerbaycan Generalleri, Elm, Bakü 1991.

Kurat Aktes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

Resulzade Mehmet Emin, Asrımızın Siyavuşu, Amidi Matbaası, İstanbul 1339-1342.

Saray Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993.

Światochowski Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı “905-1920, (Türkçesi, Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Taşkıran Cemalettin, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1995.

Traskunov M. B, Geroişekii Boevoy Put, XI Armii na Frontah Grajdanskoy Voynı, Tbilisi/Tiflis 1958.

Yanar Şule, “Azerbaycan'da Ebülfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu”, Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri, Derleyen: Bekir Günay, IG Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

Yefremov M.G, Bakı Yolunda, Sovyet Hâkimiyeti Uğrunda Hatıralar, Bakı Azərneşr 1967.

Makaleler

Bal Halil, “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı 5, Yıl 3/2004, s. 25-51.

İbrahimov Z, “Azerbaycan’da Sovyet Hakimiyetinin Gurulmasında Gızıl Ordunun Rolü”, Propagandist (Azerbaycan K(b) PMK Dergisi), 3 Mart, Bakı 1943, s. 40.

Tezler

Garibov Mahir, I. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Ankara 2006, s. 139-140.

Gazeteler

Azerbaycan Gazetesi

525-Cİ Gazete